

UOT:82-09.

AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİLİNİN MƏNŞƏCƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ

*Hüseynova Günay Şəmistan qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*gunay.huseinova@mail.ru

Xülasə: Məqalədə folklorun dilinin öyrənilməsi vasitəsilə xalqın dilinin tarixini, həmin dilin daşıyıcılarının dilində işlək olan sözlərin etnogenezini öyrənmək mümkündür. Dilimizin ədəbi örnəklərindən olan nağıllarımızın, dastanlarımızın dilinin sanki dil üstə bir dil olduğunu məqalədə görürük. Həmçinin dildə olan fonetik, leksik və qrammatik dəyişikliklərin əsrlər boyu dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirdiyini məqalədə müşahidə edirik.

Açar sözlər: folklor, əsər, leksika, dastan, nağıl, lüğət

Key words: folklore, work, vocabulary, epic, fairy tale, dictionary

Ключевые слова: фольклор, произведение, лексикон, эпос, сказка, словарь

Məlumdur ki, folklor əsərlərinin öz sujet xətti, öz coğrafiyası, öz obrazları, özünə uyğun folklor həqiqəti vardır. Bu həqiqəti əks etdirmək üçün buna uyğun onun ideal denotat sistemi mövcuddur. Təbii ki, folklorun leksikası da bu denotlarla bağlıdır.

Folklor əsərlərinin elmi cəhətdən maraq doğuran sahələrindən biri onun leksikasıdır. Müasir Azərbaycan dilinin leksikasında olan mənşəcə müxtəlifliklik Azərbaycan folklor əsərlərinin dilində də müşahidə olunur.

Onların dilinin mənşə etibarı ilə leksikasının əsas hissəsi qədim Azərbaycan sözləridir. Bu sözlər müasir Azərbaycan dilinin leksikasının təxminən 80 faizini təşkil edir. Onlar Azərbaycan xalqının orta əsrlərdəki həyat tərzini və əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar əsl məfhumları ifadə edir. Xalis Azərbaycan sözləri folklor dünyasının ən zəruri məişət əşyalarını (çaxmaq daşı, heybə, xurcun, bardaq, dolşa, küp, oxlov, səhəng, parç, ələk, beşik, qamçı, cəhrə, iy, torba, sacayağı, üzəngi, tərlik, çul, xış, çapacaq, boxça, çuval, motal, sini), yeyinti məhsullarını (yuxa, lavaş, cad, fətir, yavanlıq, qaxac, düymənc, doğramac, ayran, yaxma), təbiət hadisələrini (duman, ildırım, qar), heyvan adlarını (qoç, siçan, ceyran, qurd, arslan, qarışqa, gərgədan, kərtəngilə, qurbağa, tısbağa, ilan), bitki adlarını (alma, arpa, buğda, yarpaq, qoz, ağac, budaq, sarmaşiq), müxtəlif keyfiyyət və əlamətləri (uca, yüksək, ortancıl, yoxsul, uzun, qısa və s.), hal-vəziyyəti (dünən, bildir, inişil və s.), hal-hərəkəti (aldatmaq, dadmaq, qarğamaq, ovlamaq, sızlamaq, qovuşmaq, hürmək, çuğullamaq və s.) bildirən sözləri əhatə edir.

Ata, ana, qız, oğul, dayı, qardaş, ər, qadın, insanın bədən üzvlərini ifadə edən baş, üz, göz, qaş, burun, əl, ayaq, , diz, dirsək və s. Qohumluq bildirən sözlər əsl Azərbaycan sözləri olub, folklor əsərlərinin dilində böyük işləkliyə malikdir.

Qədim oğuz torpağında “at” totem səviyyəsinə qaldırılmışdır. “At” sözü ilə əlaqədar əsərlərin dilində ilxı, day, dayça, daylaq, ürgə, qulan, yabı, qatır və s. kimi türk mənşəli leksik vahidlər işlənir. O cümlədən, qoyunun cinsi və yaşı ilə əlaqədar qoç, erkək, toğlu, quzu, əmlik kimi heyvan və quşların ayrı-ayrı hissələrini bildirən buynuz, quyruq, qanad, yal, dimdik və s. kimi xalis Azərbaycan sözləri folklor əsərlərinin dilinin əsas leksik vahidləridir. Bu sözlər həm də türk dillərinin ən qədim sözləri hesab olunur.

Ümumiyyətlə, türk mənşəli sözlər Azərbaycan folklorunun əsasını təşkil edir. Nümunələrdə müəyyən miqdarda ərəb və fars, cüzi miqdarda isə (xüsusilə, “Qaçaq Nəbi dastanında”) rus dilindən alınmış sözlər işlənir. Bu da təsadüfi deyil, ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Ərəb sözlərinin Azərbaycan dilinə gəlməsini dilçilər VII əsrdə ərəb istilaları ilə əlaqələndirirlər. Amma fars

sözlərinin Azərbaycan dilinə keçməsi daha da qədimlərə aparılır. Bu da qədim zamanlardan türk xalqlarının fars dilli xalqlara həmişə qonşu yaşaması, bir-biri ilə ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqədə olması ilə bağlıdır.

Folklor nümunələrindən olan dastanlarda Şah İsmayılın qoşmalarından, Qurbaninin, Xəstə Qasımın əsərlərindən, Aşıq Alının, Sarı Aşığın bayatılarından yeri gəldikcə məharətlə istifadə edilmişdir. Bunlar isə nümunələrin tarixilik meyarının güclənməsinə, zaman və mühitlə yaxından səsleşməsinə kömək edir. Məhz bu cəhəti nəzərə alan el sənətkarları həmin təntənə və pafosu saxlamaq üçün dilimizdə orta əsrlərə aid unudulmuş və ya unudulmaqda olan ərəb, fars mənşəli alınmalardan faydalanmışdır. Bu da, nümunələrin dilinə keçmiş yüzilliklərin ab-havasını, ruhunu gətirir, insanı həmin zaman və mühitlə, həmin dövrlə tanış edir.

Nümunələrdən olan Azərbaycan nağıl və dastanlarında allah, vəhdət, mələk, adət, aləm, cahil, cəhalət, kağız, kitab, zühur, laqeyd, zahid, mane, tabe, təcavüz, ehtiram, etiraz, istixarə, məhrumiyət və s. bu kimi ərəb mənşəli sözlər işlənir. Bu sözlərdən bəziləri öz mənalarını saxlamış, bəziləri isə fonetik və leksik-qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdı:

Hicranın əlindən yetmişəm cana,
Nə deyim dərdimi, gəlməz bəyana,
Baxmışam cənnətdə huri-qılmana,
Gər bir cə ləhzə vüsalın görsəydim.
(Azərbaycan xalq dastanları, 1980)

Dörd misralıq şeirdə hicran, dərd, bəyan, cənnət, ləhzə, vüsal kimi sadə sözlərlə yanaşı, huri-qılman mürəkkəb birləşmə də vardır. Ərəb və fars dilli sözləri qədim dastanlarda daha çox işlənir:

Ruyin təqalladı, cəmalın günəş,
Külli malə, külli şayə deyibdir.
İki qaşı, gözü qürrətül-eynin,
Görəsən qanıma nə susayıbdı.
("Qurbani", s26)

Nümunələr danışanlar, deyənlər arxaikləşərək dilin lüğət fondundan çıxan ərəb, fars sözlərinə qarşı biganə qalmamışlar. Keçmiş dövr adamlarının yaşayış və düşüncəsini, tarixi mühiti, məişət tərzini göstərən folklor örnəklərində el sənətkarları müxtəlif məqamları dəqiq və real lövhələrlə təsvir etmək üçün müasir dövrümüzün leksikasında işlənməyən ərəb, fars sözlərindən istifadə etmişlər. Bu leksik vahidlər folklor əsərlərinin dilində emosionallıq çalarının daşıyıcısına çevrilir:

-Tay məmləkətdə təbib, dərman qalmadı, hamısını elədilər. (Azərbaycan nağılları, II c., s.127); Kəniz gəlib gördü, adə, burda halva satan bir oğlan var, yemə içmə, xətti-xalına, gül camalına tamaşa elə. (Azərbaycan nağılları, II c., s.129); Odur ki, çar-naçar bir kəcavə bəzətdi (Koroğlu, s298).

Azərbaycan dastanlarında işlənən fars dilli sözlərinin əksəriyyəti fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır. Bu sözlərin bəziləri ədəbi dildəkindən fərqli səslənir, çünki bu sözlərin əksəriyyəti fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır. Bu sözlərin bəziləri ədəbi dildəkindən fərqli səslənir, çünki bu sözlərin əksəriyyəti, danışq dili tələffüzünə uyğun şəkildə özünü göstərir. Bir nüçə misal gətirək: damən-daman, şahi-şayi, xain-xayın, xahiq-xayış, bahane-mahna, səgrəqib-seyraqib, bazubənd-bazmənd, dəstmal-dəsmal, xərid-xırd, abruy-abır, asiman-asman və s.

Qurban olum sənin kimi nəqqəşə,
Yetirdi dəstimi *damana*, Pəri,
Qüdrət qələm çalmış o qələm qaşa,

Əbruların bənzər kamana, Pəri.
("Abbas və Gülgəz")
Koroğlu tək düşmannarı səstəməy,
Hay deyəndə yağı üstə qəsd deməy,
Arpa verib cannan *betər* bəstəməy,
Ərəbat dediyin elə nisbətədi.
("Koroğlu", s.138)

Folklor əsərlərinin dilində tarixi dövrün məişət tərzini, əxlaq qaydalarını real, dəqiq, həm də canlı əks etdirmək üçün ərəb və fars mənşəli sözlərdən əlverişli üslubi vasitə kimi istifadə edilmişdir.

Sonra *fərraşlar* Əhmədi götürüb Şah Abbasın *divanxanasına* tərəf yönəldilər. Bəli, Əhmədi gətirdilər şahın hüsuruna (Azərb.nağılları, II c., s.188); *Qibleyi-ələm* sağ olsun, bəli mənəm, nə *fərmayışınız* var? (Azərb.nağılları, II c., s.188); Vəzir, vəkil, *əhli-məclis*, hamı oğlanın bu hünərinə məhəttəl qaldılar (Azərb.nağılları, II c., s.189).

Göründüyü kimi, folklor yaradıcıları tarixilik və bədiilik prinsiplərinin zəruri tələbinə əsasən ərəb, fars dili sözlərindən yeri gəldikcə istifadə etmişdilər. Bu sözlər folklor əsərlərinin dilində yüksək pafos çalarlığı yaradır.

Müəyyən tarixi mühiti canlandırmaq məqsədi ilə nəinki ədəbi dildə, hətta canlı danışq dilində işlənən, hamı üçün anlaşqlı olan ərəb, fars dili sözlərindən deyil, yeri gəldikcə unudulmaqda olan söz və ifadələrdən istifadə edilir. Belə hallarda ərəb, fars sözləri folklor əsərlərinin dilində emosionallıq, ekspressivlik yaradan üslubi vasitə kimi özünü göstərir:

-Şəmil atasının qavırı üstə gətirdiyi sarı ata süvar olub, yel kimi yola rəvan oldu (Azərb.nağılları, s.160); Onları azad eləyən on yeddi yaşında elə bir oğlandı ki, misli-bərabəri dünyada yoxdur (Azərb.nağılları, II c. S.115); Qoşun əhli içəri girib İbrahimin evini tarmar elədi (Azərb.nağılları, I c. S.258); Hasan Paşa naməni oxuduqca məsələni başa düşdü ("Koroğlu", s.298).

Ərəb-fars mənşəli sözlərin qarşılıqlarını nəzərdən keçirək: rüsxət-icazə, namə-məktub, qəşş eləmək-özündən getmək, ahu-ceyran, ərz eləmək-demək, fərmayeş-əmr, ata süvar olmaq-ata minmək, yola rəvan olmaq-yola düşmək, bihuş olmaq-özündən getmək və s. El sənətkarları ümumxalq dilində işlənən sözlərdən də istifadə edib, nağıl və dastan danışa bilərdilər. Amma bu folklor örnəklərində ərəb, fars sözlərini işlətməklə o dövrün danışq dilində işləndiyi üçün onlardan üslubi bir priyom kimi istifadə edir, xüsusi nağıl, dastan meydana gətirirdilər. Bu sözlər folklor nümunələrinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilirdi.

Azərbaycan folklor əsərlərində cüzi də olsa, rus dilindən alınmış sözlərə təsadüf edilir. Rus dili sözlərinin və rus dilindən alınmış sözlərə təsadüf edilir. Rus dili sözlərinin və rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş başqa dillərə məxsus sözlərin Azərbaycan dilinə keçməsi torpaqlarımızın Rusiyanın tərkibinə daxil olması ilə əlaqədardır. Həmin dövrdə, xüsusilə XIX əsrin ortaları və axırlarında bir sıra dastan, el nəğmələri meydana gəldi. O dövrdə yaranan dastanlardan biri də "Qaçaq Nəbi" dastanıdır. Dastanda Nəbinin və onun silahdaşlarının fəaliyyət dairəsi geniş olduğu üçün onları gah Ermənistan və Gürcüstanda, gah da Dağıstan və Həştərxanda görürük. Odur ki, dastanın dilində rus dilindən alınmış sözlər işlənmişdir. Bu alınma sözlər "Qaçaq Nəbi" dastanının dilində xalq tələffüzünə uyğun şəkildə işləndiyi üçün digər sözlərə qarışır, vahid bütöv halında nəzərə çarpır. Bu sözlər müəyyən bir dövr və ya mühit haqqında təsəvvür yaradır. "Qaçaq Nəbi" dastanında rus dilindən alınmış insan adları (Ginikor bəy, Slavoçinski), titullar (nəçənnik, yaranal,qoburant, izborçi), hərbi sahəyə aid sözlər (saldat, strajnik, qəmir, patron, patrondaş), məişətlə bağlı olansözlər (samavar, tas, aquşqa, xozeyin, calankə, qaravat, ədyal) və s. bu kimi sözlər işlənir:

-Siz də xozeyin olmusunuz, nədir? Axı, bu yazıq saatlardan gözüni *jalonkəyə* zilləyir, neft içərisində qarağat kimi qabıq qoyub, qəpik-qəpik pul alır ki, uşaqlarını dolandırсын; Nəbi olan *qəbirdə* İbrahim Xəlil və iranlı Nəbi adlı iki adam olurdu; Nəbi bir kağız yazıb *izborçiyə* verdi.

Yorğanım *ədyaldır*, döçəyim kəsir,

Nəçənnik gələndə ürəyim əsir.

“Qaçaq Nəbi” dastanının 1941-ci il nəşrindən götürülmüş bu sözlər o dövrü təviri etmək üçün yardımçı vasitə kimi çıxış edir.

Rus dilindən alınmış sözlərə, az da olsa, başqa folklor əsərlərinin dilində də rast gəlirik.

Ərzurumun diyarından keçəndə,

Aquşqadan gördü məni, əfəndim!

(“Koroğlu”, s.85)

-Gəlib evə sarı, qapını açıb içəri girdi, gördü ki, evdə heç kəs yoxdu, amma *samavar* bir tərəfdə, qazan da ocaq üstə qalıbdı (Azərbaycan nağılları, III c., 1949, s.156).

Göründüyü kimi, folklor nümunələrinin dilində işlədilmiş rus mənşəli sözlər xalq tələffüzünə uyğunlaşdırılmış bir şəkildə təsadüf edilir. “Xalq tələffüzü” dedikdə rus dilində olan sözlərin fonetik cəhətdən dəyişilmiş şəkildə işlənməsi nəzərdə tutulur:

1. *Səs artımı*. R samiti ilə başlanan sözlərdə səs artımı nəzərə çarpır: uru, urset və s. Söz əvvəlində iki samit yanaşı işləndikdə də səs artımı hadisəsi baş verir: işkaf, istəkan və s.

-Həkim kitabı açdı, bir yerinə baxdı, tez yüyürüb işkafın birindən bir dərman götürüb qızın burnuna tutdu (Azərbaycan nağılları, II c., s.53); İstəkan əlində girdi içəri (Azərbaycan nağılları, I c., 1949, s.73).

2. *Səs əvəzlənməsi*. Bir samitin başqa bir samitlə əvəz olunması nəticəsində söz təhrif olunmuş bir şəkildə folklor dilində işlədilir: *aquşqa*, *incinar*, *nəçənnik* və s.

-Bu vaxt keçəlin arvadı *aquşqadan* baxırdı, birdən Hindistan padşahının gözü keçəlin arvadına sataşdı (Azərbaycan nağılları, II c., s.65); Xacə İbrahim o saat bir *incinar* tapıb padşahın hüsuruna gətirdi (Azərbaycan nağılları, II c., s.181);

Belə fonetik dəyişmələr həmişə müəyyən olmuş qayda-qanunla getməmişdir. Bu sözlər çox vaxt qeyri- müəyyən bir şəkildə xalq dilində səslənir. Səsləndiyi şəkildə də folklor dilində öz əksini tapır.

Ədəbiyyat

1. Ə. Axundov, M. H. Təhmasib, Azərbaycan dastanları beş cildə, I cild., Bakı 1965

2. Ə. Axundov, Azərbaycan dastanları beş cildə, III cild., Bakı 1967

3. M. H. Təhmasib, Azərbaycan dastanları beş cildə, IV cild., Bakı 1969

THE ORIGINAL VOCABULARY OF THE LANGUAGE OF AZERBAIJANI EPICS

Guseynova Gunay Shamistan

Summary

In the article, it is possible to study the history of the language of the people, the ethnogenesis of the words used in the language of the speakers of that language through the study of the language of folklore. We see in the article that the language of our fairy tales and epics, which are among the literary examples of our language, is like a language on top of a language. We also observe in the article that the phonetic, lexical and grammatical changes in the language have enriched the vocabulary of the language over the centuries.

ОРИГИНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЭПОСОВ*Гусейнова Гунай Шамистан кызы**Резюме*

В статье посредством изучения языка фольклора можно узнать историю языка народа и этногенез слов, используемых в языке носителей этого языка. В статье мы видим, что язык наших сказок и былин, которые являются одними из литературных образцов нашего языка, представляет собой как бы язык, наложенный на язык. В статье мы также отмечаем, что фонетические, лексические и грамматические изменения в языке на протяжении столетий обогащали его словарный запас.

*Rəyçi: f.ü.f.d. Əhmədova Aytən**Azərbaycan dili kafedrasının 14 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 16 fevral 2025-ci il*